

1.01
Prejeto 27. 2. 2006

UDK 331.5(497.1:430)"1918/1941"

Marjan Drnovšek*

Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnim vojnama

IZVLEČEK

V obdobju prve Jugoslavije se je izseljevanje usmerilo v zahodnoevropske države, zlasti v Francijo in Nemčijo. Med izseljenci je bilo najbolj zastopano kmetijsko sezonsko delavstvo, ki je prihajalo iz prekmurskega in medžimurskega bazena delovne sile. Sorazmerno velik delež sezonskih delavcev je odhajal na delo znotraj Jugoslavije (Slavonija, Banat, Bačka, Baranja). V razpravi sta izpostavljeni sporazuma med prvo Jugoslavijo in Nemčijo o najemanju kmetijskih sezonskih delavcev iz leta 1928 in leta 1939. Oba sta določala organizacijo in potek odhajanja/vračanja, hkrati sta imela v dodatku priključena vzorca delovne pogodbe. Leta 1939 je bil sprejet tudi sporazum o stalnih kmetijskih delavcih in navodila o zdravstvenem pregledu. Izvajanje določil sporazuma je odmevalo v javnosti, kjer se pojavljajo tako negativni kot pozitivni odzivi na delovne pogoje in življenje v novem okolju. V obeh primerih je država najemnica (Nemčija) imela glavno besedo, zlasti glede določanja letne kvote, ki je zelo nihala od leta do leta. Razprava je del širšega projekta o izseljevanju Slovencev v Nemčijo in temelji predvsem na arhivskem gradivu in publicistiki.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Nemčija, meddržavni sporazumi, migracije, sezonski delavci, Dravska banovina, Prekmurje

ABSTRACT

YUGOSLAV-GERMAN AGREEMENTS ON SEASONAL WORK BETWEEN THE WORLD WARS

At the time of the first Yugoslavia the flow of emigration turned towards Western European countries, especially France and Germany. Among emigrants, rural seasonal workers from the labour pools of Prekmurje and Medjimurje prevailed. A relatively large portion of seasonal workers went to work within Yugoslavia (Slavonija, Banat, Bačka, Baranja). The paper highlights two agreements on the hire of seasonal workers, concluded in 1928 and 1939 between the first Yugoslavia and Germany. Both determined the organisation, departure and return of workers, with working contract samples being attached in the annex. In 1939, an agreement on permanent rural workers and the regulation on medical examination were also made. The implementation of the agreement echoed in public, provoking both negative and positive reactions to the working and living conditions in the new environment. In both cases, Germany as the hiring state had the last word, especially in defining annual quotas which fluctuated from one year to another. The

* Dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: marjandr@zrc-sazu.si

paper is a part of a wider project on the emigration of Slovenes to Germany and is mainly based on archive and published material.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Germany, international agreements, migrations, seasonal workers, Dravska banovina, Prekmurje

"Pereč problem naše zemlje in našega človeka je sezonsko delavstvo. To je težko dejstvo in menda - potrebno zlo..."
(Jože Rozman, 1939)¹

1. Uvod²

Ko so se z omejevanjem priseljevanja v ZDA na začetku dvajsetih let 20. stoletja priprla "zlata vrata Amerike", so se izseljenski tokovi iz vzhodne in jugovzhodne Evrope usmerili proti razvitim zahodnim evropskim državam. V teh tokovih so sodelovali tudi Slovenci, ne glede na njihovo državno pripadnost.³ Glede na selitve v evropskem prostoru je bilo obdobje med svetovnimi vojnama zaznamovano z močno državno prisotnostjo pri njihovem reguliranju, kar se je kazalo z nadzorom nad trgom dela.⁴ Nastopil je čas državnih intervencij, na katere so vplivali tako gospodarski kot državno-politični, ideološki in drugi zavestni in nezavedni razlogi. Velika gospodarska kriza je še zaostрила pogoje selitev z močnim omejevanjem priselitev in pritiskom na vračanje izseljencev v izvirne države in vedno bolj so se uvajale protekcionistične priselivitvene politike držav, ki so varovale domače delavce v odnosu do tujcev.⁵ To področje so države pravno urejale z meddržavnimi in drugimi sporazumi, v katerih so določali pogoje dela in stopnjo socialne in druge zaščite gostujočih delavcev. To je veljalo tudi za sporazumevanje med Nemčijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Kraljevino Jugoslavijo. Zlasti trideseta leta 20. stoletja so bila zaradi zmage nacizma v Nemčiji zelo burna in so imela svoj odmev v takratni jugoslovanski Sloveniji, medtem ko je zmaga fašizma na začetku dvajsetih let odločujoče vplivala na selitvena gibanja pri Slovencih v okviru Italije. Selitvena gibanja iz jugoslovanske Slovenije v Nemčijo so imela gospodarski značaj, medtem ko Slovencev iz Italije predvsem politični (begunstvo) in deloma gospodarski.⁶

Konec dvajsetih let 20. stoletja se je začelo previdno približevanje Jugoslavije Nemčiji, kar je sovpadalo s politiko nemškega gospodarskega prodiranja v jugovzhodno Evropo. V ta kontekst uvrščamo njihov interes za pridobivanje

¹ Jože Rozman: Izseljenstvo, naš neobdelan socialni problem. V: Izseljenski vestnik, 1939, št. 3, str. 33.

² Razprava je nastala v okviru projekta Izseljevanje Slovencev v Nemčijo 1880-1973 (LP-6263-0618), ki ga financira ARRS in sofinancira SAZU.

³ Marjan Drnovšek: Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. V: Slovenska izseljenska književnost 1. Ljubljana 1999, str. 29-60.

⁴ Klaus J. Bade: Evropa v gibanju : migracije od poznega 18. stoletja do danes. Ljubljana 2005, str. 279-312.

⁵ Marjan Drnovšek: Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. V: Gospodarske krize in Slovenci. Ljubljana 1999, str. 113-126.

⁶ Slovenska trideseta leta : simpozij 1995. Ljubljana 1997.

začasne kmetijske delovne sile tudi iz Jugoslavije, saj jo je v Nemčiji primanjkovalo. V desetletju pred izbruhom druge svetovne vojne je bilo močno sezonsko izseljevanje iz Jugoslavije tudi v Francijo, ki je že v dvajsetih letih privabljala delovno silo, takrat zlasti v rudnike in tovarne v severni in severovzhodni del države, kasneje pa bolj ali manj samo v kmetijstvo. Skratka, trideseta leta 20. stoletja so leta poudarjenega sezonskega izseljevanja iz Jugoslavije. Ne smemo pa zanemariti podobnih sezonskih tokov tudi znotraj države, zlasti v Slavonijo, Baranjo, Bačko in Banat.⁷ V jugoslovanskem okviru pa so v vseh treh smereh sezonskih selitev, v Francijo, Nemčijo in Jugoslavijo, dali največji delež prekmurski in časovno nekoliko kasneje medžimurski sezonski delavci.

Prekmurje ima daljšo tradicijo kmetijsko sezonskega izseljevanja.⁸ Pred prvo svetovno vojno, ko je bilo Prekmurje v okviru Ogrske, so Prekmurci obeh spolov hodili na ogrske ravnice, v avstrijski del monarhije ter Slavonijo in Banat. Največ jih je odhajalo z Goričkega, bolj gričevnatega dela pokrajine, in pri tem ni bil nezamisljiv tudi delež žensk. Poznali so organizirano odhajanje na sezonska dela, ko so t. i. "palirji", neke vrste podjetniki, sklepali pogodbe z delodajalci in delojemalci. Delo "od zore do mraka", tudi ob nedeljah, slaba hrana, spanje v shrambah za koruzo in hlevih, odtrgovanje od plače za vsako zamudo, delo šoloobveznih otrok, moralno neprimerno skupno bivanje obeh spolov, izkoriščanje delavcev in še kaj so bile del vsakdanjika teh sezoncev po poročilih, ki so prihajala zlasti iz cerkvenih krogov. Tudi plača je bila majhna, saj so kosci dobivali na dan povprečno 1 krono, ženske po 70 vinarjev.⁹ Tudi v času prve Jugoslavije ni bilo nič bolje. Dober poznavalec sezonskega dela, duhovnik Ivan Škafar, je leta 1939 ugotavljal, da so bili delovni pogoji in socialne razmere kmetijskih delavcev v Slavoniji slabe: delali so 14 ur dnevno in več, plačilo je bilo nizko (8 din, kosci poleti 10 din na dan), spali so v barakah, v bivalnih prostorih je vladala nehigiena, mnogokje moški in ženske skupaj v istem prostoru, ponekod so delali ob nedeljah, zdravniška oskrba je bila slaba..., zato nas ne čudi njegov zapis, da se razmere leta 1938 nič ne razlikujejo od tistih leta 1895.¹⁰ Več upanja je polagal v izboljšanje razmer zaradi ustanovitve dveh organizacij prekmurskih delavcev, Zveze poljedelskih delavcev v Murski Soboti (1936) in katoliške Družbe sv. Rafaela za varstvo izseljencev Slovenske krajine (1936). Prva je imela za cilj organiziranje sezonskih delavcev in skrb za izboljšanje njihovega socialnega položaja, druga skrb za нравno in versko življenje sezoncev.

⁷ Tudi v teh primerih so se s posameznimi delodajalci (pristavi, državnim posestvom Belje, sladkorno tovarno v N. Vrbasu, s fakultetnim posestvom v Zemunu itd.) sklepale pogodbe (kontrakti), s katerimi so določali kvote delavcev, opredelitev dela, delovni čas, plače, prehrano, bolniško oskrbo, prevoz delavcev, prevoz zasluženega zrna, nedeljsko delo oz. počitek, starost delavcev, kdaj se izplačuje zaslužek, kaj morajo delavci prinesiti s seboj ter pravice, dolžnosti in plače vodij delavcev (polirjev) itd. Glej Ivan Škafar: Socialni in gospodarski položaj prekmurskih in medjimurskih sezonskih delavcev v Baranji, Bački in Banatu v letu 1939. V: *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 8-9, str. 128.

⁸ Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. V: *Migracije* 2003, št. 4; Ludvik Olas: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva. V: *Geografski vestnik*, 1955-56, 1957, str. 176-208; Matija Maučec: Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje iz Prekmurja. V: *Geografski vestnik*, 1933, str. 107-117.

⁹ Ivan Škafar: Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji. V: *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 3, (dalje Škafar, *Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji*) str. 34-35.

¹⁰ Prav tam, št. 4, str. 53-54.

Po Sergiju Vilfanu je z nastopom kapitalistične dobe delovno razmerje pridobilo na pomenu in postalo osnovno pravno razmerje.¹¹ Splošne delovne pogoje v obdobju habsburške monarhije je urejal obči državljanski zakonik, ki je stopil v veljavo leta 1812.¹² Delovna razmerja na področju podeželskih in mestnih poslov so urejali poselski redi.¹³ Tako je bila prva obsežnejša uzakonitev delovnega prava red za podeželske posle zelo zgodnja (1787), sledili so mu drugi, tja do leta 1931, ko izide obrtni zakon, po katerem pa ni bilo jasno, ali je ta zakon odpravil prejšnje poselske rede. Iz splošnih oblik socialnega zavarovanja so bili praviloma izvzeti poljedelski delavci (razen zaposlenih pri strojnih napravah), zakon o zaščiti delavcev (14. 5. 1922) pa je veljal le za poljedelske obrate industrijskega značaja.¹⁴ Jugoslavija je postopno uvajala enoten gospodarski in socialnopolitični sistem. Omenjeni zakon o zaščiti delavcev (1922) je uvedel enotno socialno politiko, s 1. septembrom 1937 je zaživelo zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt.¹⁵ Vendar je bilo kmetijsko delavstvo izvzeto iz sistema splošnega socialnega zavarovanja.¹⁶

2. Sporazum in zakon o najemanju kmetijskih sezonskih delavcev (1928)

Leta 1928 je Kraljevina SHS sklenila sporazum o reciprocitetnem socialnem zavarovanju z Nemčijo in kar je za naše razmišljanje pomembno, sporazum o začasnem zaposlovanju sezone kmetijske delovne sile v Nemčiji. Sporazum med Kraljevino SHS in weimarsko Nemčijo o "nabiranju in najemanju" sezonskih kmetijskih delavcev je bil sprejet 22. februarja 1928 in razglašen 20. marca 1928.¹⁷ Zakon o tem sporazumu je bil podpisan med vlado Kraljevine SHS in vlado države Nemčije v Berlinu 15. decembra 1928.¹⁸

Pogodba o socialnem zavarovanju je bila podpisana 15. decembra 1928 v Berlinu.¹⁹ V njej je izražen namen obeh strani za medsebojno zaščito državljanov z ozirom na delovna in zavarovalna razmerja, s ciljem, da se čimbolj izenačijo pravice, ki izvirajo iz teh razmerij (§1). Izvzeto je bilo le splošno starostno zavarovanje (onemoglost, starost in smrt), dokler se ne uveljavi tudi v Jugoslaviji. Ta pogodba

¹¹ Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, str. 495-510.

¹² V § 1151 je zapisano: "Kadar se kdo obveže drugemu za službovanje za določen čas, nastane službena pogodba, kadar prevzame kdo izvršitev dela za plačilo, pa pogodba o delu." Glej Bojan Kukec: Pravni okvirji poslovanja. 2004/05. (www.visoka-sola.com)

¹³ Posel (kmečki posel): oznaka za najeto osebo na večjem posestvu ali graščini za pomoč pri delu ali strežbi. SSKJ III, 1979, str. 853.

¹⁴ Vilfan, n. d., str. 502.

¹⁵ Službene novine, št. 64/122, 22. 3. 1937.

¹⁶ O gospodarski in socialni politiki na Slovenskem je najboljše delo zgodovinarja Franceta Kresala. France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998.

¹⁷ Službene Novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 64/XIX. Objavljen v Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti kraljevine SHS, 106, 35, 12. 4. 1928, str. 233-235. Sporazum so podpisali za nemško delavsko centralo direktor Hans Hartwig in upravni inšpektor Wilhelm Weisse, za beograjski centralni odbor za posredovanje dela pa predsednik dr. Mario Krmpotić in člana Pera Blašković in Bogdan Krekić.

¹⁸ Službene novine kraljevine SHS, št. 229, 1. 10. 1929. Objavljen v Uradnem listu dravske banovine, 108, 28. 10. 1929, str. 825-828. Veljati je začel 31. 12. 1929. Teksta sta se deloma razlikovala. Podoben sporazum je Nemčija sklenila s Poljsko novembra 1927.

¹⁹ Službene Novine kraljevine SHS, št. 231, 3. 10. 1929. Zakon je bil objavljen v Uradnem listu dravske banovine, 108, 28. 10. 1929, str. 828-830.

je bila pomembna za t. i. vestfalske Slovence, ki so (stalno) živeli v Nemčiji. Pri njeni sestavi je z nemške strani sodeloval dr. Andrej Grieser, ministerialni direktor pri nemškem državnem ministrstvu za delo, z jugoslovanske strani pa dr. Andrej Gosar, narodni poslanec in minister za socialno politiko.

Sklepanje delovnih pogojev je potekalo v trikotniku: delodajalec - delojemalec, nad njima pa je bdela država. Znotraj države je bilo za delavstvo doma in izseljence v tujini (vključno z sezonskimi delavci) zadolženo Ministrstvo za socialno delo in ljudsko zdravje, v času ljubljanske in mariborske oblasti je bil ustanovljen skupni Oblastni izseljenski urad v Ljubljani (1928), v obdobju Dravske banovine je po letu 1929 deloval Izseljenski referat banske uprave Dravske banovine. Poleg državnih so delovale številne zasebne organizacije, med njimi je bila najbolj dejavna Rafaelova družba pod vodstvom patra Kazimirja Zakrajška. S strani države je bil organizacijsko in kompetentno za področje izseljenstva zadolžen Izseljenski komisarjat v Zagrebu (1922-1939), ki je bil nekaka podaljšana roka države.²⁰

V času enega leta (1928/29) sta v uradnih listih izšla dva, skoraj identična teksta glede pravne ureditve sezonskega dela jugoslovanskih kmetijskih delavcev v Nemčiji. Prvi na nivoju sporazuma, drugi kot zakon o sporazumu. Takoj na začetku obeh je poudarjen sezonski značaj teh selitev. Država prejemnica se je zavarovala pred tem, da bi sezonski delavci ostali dlje časa ali za stalno v Nemčiji. Govorimo o uravnanem zaposlovanju tujcev, z izrazitim zoževanjem dostopa na trg dela, kar nemški zgodovinar Klaus Bade označuje za protekcionistično migracijsko politiko zaposlovanja, na podlagi močne prisotnosti države.²¹ Nemčija je vodila izrazito protekcionistično politiko zaposlovanja: tujce so zaposlovali le, če so domači delodajalci dokazali, da jim resnično primanjkuje delovne sile. Določitev (sezonskega, začasnega) obdobja dela v Nemčiji je državi omogočalo fleksibilnost in prilagajanje nihajočim potrebam trga dela, v našem primeru trga dela za kmetijsko delovno silo.

V uvodnem delu so določene pristojnosti in organizacija. Nemška vlada se v tem delu zaveže, da bo "delovala na tem", da bo pred važnejšimi spremembami delovne pogodbe (sestavni del sporazuma), "ki ne bi bile v korist delavcev", dala vladi v Beogradu pravočasno priložnost, da zavzame stališče do sprememb, in hkrati dopuščala, da beogradska vlada sama predlaga spremembe pogodbe nemškemu partnerju. In da sporna vprašanja rešujeta sporazumno. Z nemško natančnostjo je v nadaljevanju načrtan administrativni postopek (kvote delavcev, skupinska organiziranost, prihajanje in vračanje). Glede zaščite sezonskih delavcev so v obeh, sporazumu in zakonu, poudarili, da uživajo v Nemčiji glede zaščite delavcev, javne pomoči in ureditve delovnih pogojev, kakor glede reševanja sporov in delavskih sodišč, "isto zaščito kakor nemški delavci", vendar s pomembnim omejevalnim dodatkom, "v kolikor ne določa nemška zakonodaja glede inozemskih državljanov kaj drugega" (15. člen). In nadaljuje, da bo nemška delavska centrala zastavila ves svoj vpliv, da se jugoslovanskim sezonskim delavcem v popolni meri zavaruje uživanje nemške socialne zakonodaje, in pri tem izpostavi skrb za delavska stanovanja, da bodo v nravnem in zdravstvenem oziru ustrezna in po možnosti zadovoljujoča v odnosu njihovih (domačih) zahtev. Delavke pod 25. letom starosti

²⁰ Izvješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939. Ur. Pavao Jonjić, Ante Laušić. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, 1998.

²¹ Bade, n. d., str. 279-284.

se načeloma niso smele posamično nameščati v delovnih krajih, kar pomeni določeno zaščito žensk. V zakonu je izpadla obljuba iz prvega sporazuma, da se bosta obe strani sporazumeli glede zaščite zdravja in nravnosti mladoletnikov in žensk. Sezonskem so dovoljevali sodelovanje v sindikalnih organizacijah, hkrati pa jim v prvem sporazumu obljubljali, da jih ne bodo zaposlovali v delovnih krajih, kjer je stavka ali "izpor", nato je v zakonu ta obljuba izpuhtela. Med pravicami delavcev, ki so pred pretekom delovne pogodbe ostali brez zaslužka, je bila po sporazumu obljubljena "primerna namestitev", vendar ne pod slabšimi pogoji, kot je bilo določeno, v zakonu pa so zapisali, da jih bodo namestili v ustreznih delovnih krajih, izpadla pa je obljuba o (vsaj enakih) delovnih pogojih. V sporazumu je določba, da delodajalcem, ki "težko" kršijo delovno pogodbo, prepovedo nadaljnje najemanje delavcev. Tudi tega določila v zakonu ni. Zakon o sporazumu je začel veljati 31. decembra 1929 s klavzulo, da se molče podaljšuje od leta do leta, če se ne odpove do 1. oktobra tekočega leta. Nedvomno je to omejevalna klavzula, ki je načeloma omogočala razdrtje sporazuma obema podpisnicama, dejansko pa je bolj koristila nemški strani, ki je lahko odpovedala kontingente nove delovne sile v naslednjem letu. Del zakona o sporazumu sta bili delovna pogodba za inozemske delavcev, izpadlo pa je potrdilo o sklenitvi delovne pogodbe, ki ga je delavec dobil ob podpisu pogodbe in ga zakon ne predvideva.

Delovna pogodba²² je določala:

Trajanje delovega razmerja. Delavci in delavke (moški, zakonske žene s pristankom svojih mož, mladoletni s pristankom svojih roditeljev) vstopijo v delovno razmerje pri (nemškem) delodajalcu od dogovorjenega dne do najdlje 15. decembra tekočega leta, kar je bilo povezano z zaključkom kmečkih del. Obvezani so bili, da opravijo vsa dela, ki jim jih naloži delodajalec, za dnevno mezdo ali plačo od kosa. Ob podpisu so morali izjaviti, da so popolnoma zdravi, da nimajo hibe, ki bi jih ovirala pri delu, delavke so zagotovile, da niso noseče, vsi pa, da so večji vseh običajnih kmečkih opravil. Vojni obvezniki tudi, "da po svoji vednosti" ne pričakujejo vpkoklica.

Delovni čas. Če ga ne določajo lokalne okrožne ali občinske tarife, so upoštevali pravilo, da so imeli za zajtrk, kosilo in večerjo na razpolago dve uri, ki se nista všteli v delovni čas, kakor je bilo to v primeru poti na delovno mesto in z njega. Delodajalec je lahko v nujnih primerih podaljšal delovnik ("prekočasno delo"), delavec pa je bil nagrajen za to delo. Izredna pozornost je veljala prostim dnevom, ki so jih delavci uživali ob nedeljah in evangeličanskih praznikih, rimsko-katoliški delavci so imeli pravico do počitka še na katoliške praznike: Sveti trije kralji (6. januarja), Sveto rešnje telo (junija), ob Svetem Petru in Pavlu (29. junija), za Veliki šmaren (15. avgusta), za Vse svete (1. novembra) in Marijino spočetje (8. decembra). Vendar je imelo pristojno katoliško cerkveno oblastvo pravico do preložitve enega ali drugega praznika na naslednjo nedeljo. Če so delali ob nedeljah, so imeli pravico do nedeljske mezde. Delodajalec je bil dolžan delavcem olajšati prisostvovanje službi božji ob nedeljah in praznikih, kar se verjetno nanaša na primere, ko je bila cerkev v oddaljenem kraju.

²² O njej je pisal Jožko Rozman leta 1937, da bi se kmetijsko delavstvo bolje spoznalo z njo (čeprav je po njegovem mnenju odhajanje v Nemčijo upadlo), ker so podobna določila veljala tudi v drugih državah, tako tudi v Franciji, ki pa, po njegovem mnenju žal, ni sklenila podobnega sporazuma kot je bil z Nemčijo. Glej Jožko Rozman: Reciprocitetna pogodba z Nemčijo. V: Izselski vestnik-Rafael, avgust 1937, št. 8, str. 82-83.

Mezde. Če je za delovni kraj veljala tarifna pogodba za domače sezonske delavce, je veljala tudi za tuje. Torej, izenačitev plačila domačih in tujih delavcev. Če te pogodbe ni bilo, so bili oboji izenačeni glede na enako delo. Mezde so se izplačevale skupno ("skupna nagrada"), tako domačim kot tujim sezonskim delavcem, in to tedensko. V prvih šestih tednih so jim odtegovali po 3 nemške marke in po 2 v naslednjih devetih tednih. Zadržani denar so jim izplačali, ko so na pravilen način izstopili iz dela, in tudi v primerih, ko je prišlo do prekinitve delovnega razmerja brez delavčeve krivde. To je bila določena prisila in stalna pretnja delavcem. Od mezde so jim odšteli morebitne denarne kazni, odtegljaj davka od skupne mezde, ki ga je predpisoval zakon, in prispevke za socialno zavarovanje. Skratka, nekaj je bila na papirju zapisana mezda, in drugo, kar je delavec dobil v roke.

Stanovanje. Dodeljeno jim je bilo skupno stanovanje, ločeno po spolu, opremljeno z mizami, sedeži in umivalniki, z zaklepnimi omarami, skupnim ognjiščem za kuhanje in pranje, z zadostnim kurivom. Vsaki osebi je pripadala postelja, slamnjača, vzglavnik in volnena odeja. Stanovanje je moralo ustrezati higienskimi razmeram, ki v sporazumu niso bile posebej določene.

Prejemki v naravi. Poleg denarne mezde so jim po sporazumu pripadali še prejemki v naravi (deputat), kar je bila določena olajšava za delodajalca-kmeta, ki je verjetno težje izplačeval v denarju kot v kmetijskih pridelkih. Vsak teden je delavec dobil: 25 (v končnem zakonu samo 15) funtov krompirja, 7 litrov posnetega mleka (vsak dan po en liter) ali 3 ½ litra neposnetega mleka (vsak dan pol litra), 7 (v končnem zakonu 9) funtov kruha, 2 funta zdroba ali kaše ali pšena ali sočivja oziroma "stročja", 1 funt ržene moke ali ¾ funta pšenične moke, ½ funta masti in ½ funta soli. Sporazumno možen je bil odkup deputata, vendar po najvišji oz. tržni ceni, vendar se krompirja, mleka in kruha ni smelo odkupovati. Nedvomno delodajalcu ni bilo do tega, da bi delavec pretil (celoten) deputat v denar, saj je bila hrana namenjena za vsakodnevno prehrano, delovna učinkovitost delavca pa je bila predvsem odvisna od nje. Delavcem je kuhala ženska, ki jo je določil delodajalec. Poleg kuhanja je morala čistiti njihove stanovanjske prostore in spalnice ter "lupiti krompir". Slednje kaže na to, da je bila osnovna hrana krompir, kar nam dokazuje njegova količina v naravi, hkrati pa so bile skupine delavcev bolj ali manj velike, zato so verjetno posebej navedli omenjeno kuhinjsko opravilo. Delodajalec ji je dovoljeval potrebni delovni čas, prejela je tudi mezdo kot ostale delavke, za nedelje in praznike pa še primerno nagrado. Število kuharic se je moralo ujemati s številom delavcev, normativa pa pogodba ne določi.

Potni stroški. Potne stroške od nemške meje do delovnega kraja je pokrival delodajalec, in nazaj do poslednje nemške obmejne postaje.

Delovno orodje. Delavec je moral vrniti delovno orodje delodajalcu čisto in nepoškodovano, v nasprotnem primeru je moral plačati odškodnino, kakor tudi za njegovo izgubo.

Nravno vedenje, predčasna razveza pogodbe. Delodajalec je od vsakega delavca in delavke zahteval pokorščino, zavezanost hišnemu redu in točnost pri delu. Delovni red je bil javno izobešen, vsako kršenje se je kaznovalo v denarju. Na ta način pridobljen denar se je moral porabiti le v korist "delavstvu podjetja". V primerih nasilnih dejanj, surovih žalitev ali zahtev po nenravnem dejanju je bil drugi pogodbenik upravičen razvezati pogodbo. (To je pomenilo določeno zaščito

pred delodajalčevimi neprimernimi dejanji.) Delodajalec je lahko razvezal pogodbo, če je delavec vztrajno odrekal delo ali ga zanemarjal, delavec pa, če mu je delodajalec odrekal dogovorjeno mezdo ali mu jo je neredno izplačeval, če mu je kljub večkratnim opominom dajal slabo hrano ali mu nudil nezdravo stanovanje. V tej zvezi je zapisano določilo, da delavčevo sodelovanje pri sindikalnem gibanju ne sme biti vzrok za odpust z dela. Delodajalec tudi ni smel delavcu odvzeti potnega lista in drugih listin "zoper njegovo voljo". Če se je delo na posestvu končalo pred 15. decembrom, je bil delodajalec zavezan, da obvesti o tem delavca teden dni prej.

Bolezen in zavarovanje. Vsak delavec je imel v primeru bolezni pravico do podpore iz pristojne bolniške blagajne. Če je bil za delo nesposoben, se mu je izplačevala boleznina, pri čemer so mu za ta čas odpadli prejemki v naravi in denarju. Tako delodajalci kot delojemalci so bili po zakonu dolžni vplačevati odrejene prispevke v bolniško blagajno. Higijenski in zaščitni predpisi, zlasti glede uporabe umetnih gnojil, so se uporabljali enako za domače kot tuje delavce.

Zaščita in reševanje pritožb. Nemška centrala v Berlinu (Deutsche Arbeiter Zentrale) je imela pravico do kontrole razmer v posameznem delovnem kraju, spore je reševalo pristojno (nemško) delovno sodišče.

Zakonu sta priključena dva dvojezična (slovensko-nemška) obrazca, prvi, ki predstavlja evidenco odhajajočih, drugi "seznam zavezanih" oseb. Po tem sporazumu, ki je bil z jugoslovanske strani potrjen kot zakon, je potekalo sezonsko izseljevanje v Nemčijo, ki je kasneje doživljalo spremembe, zato so začeli o potrebnosti novega sporazuma govoriti že pred letom 1939.

3. Novi sporazuma o najemanju kmetijskih sezonskih in stalnih delavcev (1939)

Leta 1939 je prišlo do sklenitve novega sporazuma. Na sestanku predstavnikov jugoslovanske in nemške strani,²³ ki je potekal od 24. do 27. februarja 1939 v Beogradu, so ugotovili, da je sporazum iz 15. decembra 1928 v nekaterih delih že zastarel. Novo v primerjavi z letom 1928 je, da se niso dogovorili samo o sporazumu o kmetijskih sezonskih delavcih, temveč sklenili tudi ločen sporazum o kmetijskih stalnih delavcih v Nemčiji. Oba sporazuma sta bila podpisana 27. februarja 1939 v Beogradu. Oglejmo si nekatere dele.

(I.) Sporazum o sezonskih delavcih iz leta 1939 ima enak poudarek na sezonskem značaju izseljevanja jugoslovanskih kmetijskih delavcev kot leta 1928.

(III.) Kot pred tem je tudi sedaj izvrševanje določala delovna pogodba kot sestavni del sporazuma. Enako je določilo glede možnosti jugoslovanske vlade, da pravočasno dobi vpogled v predloge sprememb z nemške strani, ki bi lahko škodovala jugoslovanskim delavcem, kot možnost, da tudi sama predlaga spremembe delovnega sporazuma. V novem sporazumu je zapisana obveznost jugoslovanske vlade, da bodo delavci spoštovali pogoje delovne pogodbe.

(V.) Nemška stran se obvezuje, da bo pravočasno sporočila Ministrstvu socialne politike in ljudskega zdravja, odseku za zaščito izseljencev, potrebno število delavcev. Delovne pogodbe, podpisane s strani delodajalcev ali po pooblastilu za-

²³ Na njem so z jugoslovanske strani sodelovali dr. Fedor Aranicki, dr. Barac in Švajger s strani Ministrstva za socialno politiko in ljudsko zdravje, in dr. Anton Kosi z oddelka za socialno politiko Dravske banovine v Ljubljani; z nemške pa Hetzell in dr. Kaester z Ministrstva za delo, Rödiger z Ministrstva za zunanje zadeve in dr. Vivenot z nemškega poslaništva v Beogradu.

dolžene nemške strani, se v štirih primerkih (v nemško-srbohrvaškem ali nemško-slovenskem jeziku) pošljejo pooblaščenim jugoslovanskim uradom.

(VI.) Jugoslovanska stran se obvezuje, da bo čim hitreje najela potrebno število delavcev.

(X.) Jugoslovanska stran poskrbi za pravočasni odhod delavcev in o tem obvesti nemško stran, nemška stran pa načeloma prevzame delavce na nemški meji. (Jugoslovanska stran je na sestanku izrazila željo po pravočasni obveščeni o vrnitvi sezonskih delavcev, tj. o času prihoda transportov na mejo in številu povratnikov v posameznem transportu, kar je nemška stran potrdila.)

(XI.) Jugoslovanska stran se obveže, da bodo pred odhodom delavci zdravniško pregledani. Pregled se opravi po priloženih navodilih.

(XII.) Da se zamenjave delodajalca lahko izvedejo samo kot izjema, o čemer nemška stran obvesti jugoslovansko. Morebitna zamenjava delodajalca ne sme pomeniti poslabšanja pogojev dela in zaslужka za prizadetega delavca. Nemška stran se bo trudila, da zaposli na odgovarjajoča delovna mesta delavce, ki so ostali brez dela pred pretekom dogovorjenega zaključka del.

(XIII.) Vsak delavec mora imeti osebni potni list z določeno trajnostjo veljave, vendar ne dlje kot do 31. decembra tekočega koledarskega leta. (Nemška stran je na sestanku izrazila željo, da se izenači in zniža taksa za potne liste, kar naj bi bilo že predvideno.)

(XIV.) Da so jugoslovanski delavci izenačeni z nemškimi z ozirom na delovne pogoje, zaščito dela, glede delavskega sodstva, socialnega zavarovanja in javnega skrbstva, v kolikor nemška zakonodaja ne določa drugače za pripadnike drugih držav. (Na sestanku je nemška stran izrazila željo, da se pritožbe jugoslovanskih delavcev čim hitreje posredujejo tudi nemški strani, da bi se pomanjkljivosti lahko odpravile.)

(XV.) Da bo nemška država uporabila svoj vpliv, da bodo jugoslovanski delavci v moralnem in zdravstvenem oziru neoporočno nameščeni.

(XVI.) V končnem določilu je določen rok trajanja sporazuma, in sicer do 31. decembra 1939 z možnostjo podaljšanja, razen če se ne odkaže do 1. oktobra tekočega koledarskega leta.²⁴

Novost je predstavljal sporazum o jugoslovanskih kmetijskih stalnih delavcih. Osnova določila sporazuma o sezonskih delavcih so postala tudi del tega sporazuma. Temeljno dopolnilo je glede na trajanje dela v Nemčiji. "Trajnost" je določena z najmanj enim letom in največ do tri leta. Podpisano delovno pogodbo dobijo pooblaščen nemški in jugoslovanski urad, delodajalec in delavec sam; toda delavčev osebni potni list po sporazumu ne predvideva časovne klavzule o roku vrnitve.²⁵

Delovna pogodba za kmetijske (stalne) delavce iz Jugoslavije²⁶ pomeni dogovor delodajalca z delojemalcem za delo na kmetijskem posestvu za dogovorjeni čas. Določala je izenačitev z nemškimi delavci glede na plačo, odmor, odpustitve "itd."

²⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 74, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje (dalje AS 74), 38/3521 (Jugoslovensko-nemački sporazum o jugoslovanskim sezonskim radnicama, prilog 1).

²⁵ AS 74, 38/3521 Jugoslovensko-nemački sporazum o jugoslovanskim poljoprivrednim stalnim radnicama, prilog 2.

²⁶ Obrazec je sestavil Državni zavod za posredovanje dela in zavarovanje v primeru brezposelnosti Berlin-Charlottenburg, Herdenbergsstr. 2.

Kot za nemške, so bila tudi za jugoslovanske delavce obvezna določila (minimalni pogoji) glede delovnega časa in plač, zaobsežena v tarifnih redih, ki so veljali v določenem delovnem kraju, če jih ni bilo, so veljale glede plače in dela za tisti kraj običajne norme. Na sestanku se je nemška stran obvezala, da "poradiče na tome", da se pri odmeri davka na plačo upošteva družinsko stanje delavca, seveda v okviru možnosti, ki jih dopušča nemška zakonodaja. Obvestili so tudi jugoslovansko stran, da so stalni delavci lahko imeli do dve uri nadur dnevno, ki sta bili plačani v pavšalu, v primeru dela nad tema dvema dodatnima urama se je plačevala vsaka ura posebej v višini, ki bo šele določena s tarifnimi pravilniki za vsako gospodarsko področje posebej. Zato v Aranickijevem poročilu zasledimo,²⁷ da prihaja v Nemčiji do spremembe tarifnih postavk glede plač, in nemški pogojevalci na sestanku še niso mogli dati konkretnih višin plač in dnin, vendar so obljubili, da bodo znane pred odhodom delavcev v Nemčijo. Delodajalec zadrži od plače prve štiri mesece po 4 RM, ki jih v skupnem znesku delavec dobi, ko na predpisan način izstopi iz dela. Na pogodbi se ponovi klavzula o delavski zaščiti, ki jo poznamo tudi pri predhodnih delovnih pogodbah, hkrati s ponovitvijo, "v kolikor nemška zakonodaja na splošno ne predvideva kaj drugega za pripadnike tujih držav." Navedene so tudi obveznosti delodajalca glede stroškov poti v Nemčijo in iz nje, ki jo poznajo predhodne pogodbe, kakor tudi zahteva, da se delavcu prebere pogodba v maternem jeziku in da s podpisom potrdi, da jo je pravilno razumel.²⁸

V sklopu novih sporazumov je tudi navodilo o ugotavljanju zdravstvenega stanja odhajajočih kmetijskih delavcev v Nemčijo. Da se dovoljuje odhod delavcem iz jugoslovanskih srezov, kjer nimajo tifusa, pegavice ali kake druge nalezljive bolezni. Pri pregledu se mora upoštevati, da je delavec sposoben za kmetijsko delo in ne sme imeti hib, ki bi ga pri delu ovirale, npr. kile, nagnjenosti h kili, splošne oslABLjenosti telesa, manjkajočih udov "itd." Delavka ni smela biti noseča. Tako delavec kot delavka ne sme imeti bolezni očeš (trahoma), kožne bolezni (garij), spolne bolezni, ukrivljene hrbtenice in krčnih žil. Izključene morajo biti tudi osebe s sumom, da bolujejo za tuberkulozo ali za kako drugo nalezljivo boleznijo. Zdravnik je moral potrditi, da odhajajoči kmetijski delavci nimajo zgoraj naštetih bolezni in telesnih pomanjkljivosti.²⁹

3.1 Beograjska dogovarjanja: soglasja in nasprotja

Podobno, kot so člani sporazuma eno, njihova uresničitev pa nekaj drugega, velja tudi, da so zapisani in podpisani sklepi pravna osnova, pogovori ob njihovem sprejemanju pa nam odstrinjajo marsikatero tančico nesoglasij in drugačnih pogledov.

Iz ohranjenega zapisnika jugoslovansko-nemškega dogovarjanja, datiranega 27. 2. 1939,³⁰ in iz "uradnega poročila", brez datuma, ki ga je podpisal dr. Fedor Aranicki,³¹ izvemo, kaj so bile glavne teme pogovorov, poleg že omenjenih zaključkov v sporazumih o sezonskih in stalnih delavcih v Nemčiji leta 1939.

²⁷ AS 74, 38/3521, Aranickijev "uradni izveštaj", b. d.

²⁸ AS 74, 38/3521, Radni ugovor.

²⁹ AS 74, 38/3521, Uputstvo za prethodni lekarski pregled jugoslovenskih poljoprivrednih radnika.

³⁰ AS 74, 38/3521, Zapisnik, 27. 2. 1939.

³¹ AS 74, 38/3521, Aranickijev "uredovni izveštaj", b. d.

Iz zapisnika je razvidno, da je za leto 1939 nemška stran izrazila potrebo po jugoslovanski kmetijski stalni in sezonski delovni sili v višini 12.000 delavcev. Jugoslovanska stran je izjavila, da je mogoče angažirati le do 10.000 delavcev, v isti sapi pa zagotavljala, da bo poskušala čim bolj ustreči nemškim željam. V Aranickijevem uradnem poročilu je omenjeno nemško zaprosilo za 10.800 oseb, in sicer za pokrajine: 900 stalnih za Šlezijo, 900 stalnih za Brandenburg, 1800 sezonskih za Pomeranijo (Pommern), 1.800 sezonskih in 1000 stalnih za Nordmark, 1000 sezonskih za Spodnjo Saško (Niedersachsen), 700 sezonskih in 700 stalnih za jugozahodno Nemčijo in 1000 stalnih in 1000 sezonskih delavcev za Ostmark, tj. nekdanjo Avstrijo; skupaj za 10.800 delavcev, od tega 6300 sezonskih. In rezultat? Leta 1939 je Borza dela v Murski Soboti v glavnem z območja Prekmurja in Medžimurja posredovala 7963 sezoncev in 4887 sezonk, skupaj 12.850 oseb, in sicer 9303 osebe v Nemčijo, 2012 v Jugoslavijo in 1535 v Francijo. V Nemčijo jih je odšlo z območja Dravske banovine 6487 in Savske 2816 oseb obeh spolov. Daleč največje število delavcev je bilo iz sreza Murska Sobota (4982), sledili so mu Dolnja Lendava (1326), Čakovec (1323), Prelog (976), Ivanec (229), Novi Marof (186), Ljutomer (155), Varaždin (96), Ptuj (18), Koprivnica (6), Maribor levi breg (3) in Brežice (3).³² V jugoslovanskih statistikah se pod letom 1939 pojavi številka 13.310 (?) izseljenih v Nemčijo.³³ V primerjavi z ostalimi banovinami se potrjuje, da je bilo največje jugoslovansko izseljevanje v Nemčijo iz omenjenih območij, kar velja tudi za predhodna leta.

Jugoslovanska stran je na sestanku odprla vprašanje občasnih pregledov stanja življenja med sezonskimi delavci v Nemčiji in o delovanju duhovnika iz Jugoslavije. Nemška stran je zavrnila, da v obeh primerih nima nič proti, če gre za občasna dejanja. Aranickijevo poročilo še dodaja, da je treba uradne kontrole iz domovine in prihod duhovnika predhodno pisno javiti Hetzllu. Jugoslovanska stran je opozarjala tudi na težaven transfer denarja sezoncev v domovino, kar je bil bistven in stalno prisoten problem zaradi nemških denarnih oziroma valutnih omejitev.

Na sestanku so se na iniciativo jugoslovanske strani dotaknili tudi socialnega zavarovanja kmetijskih sezonskih in trajnih delavcev v Nemčiji, in to glede na bolne povratnike. Sklicujoč se na nemški zakon (Reichsversicherungsordnung) je druga stran potrdila, da v teh primerih oboleli ne izgube boleznine ("bolesničku podporu"), v kolikor je bila vrnitev dogovorjena s predstojništvom zanje pooblašene bolniške blagajne. Aranicki v poročilu zapiše, da bolni delavci v primeru nesreče ne plačajo nič, dokler bodo prispevki za bolniško blagajno različni po različnih nemških pokrajinah, in da je edino invalidsko zavarovanje poenoteno za celo Nemčijo.

Sklep obeh strani je bil, da se sporazuma o sezonskih in trajnih kmetijskih delavcih čimprej realizirata. Da obe vladi čimprej z notami potrdirata sporazum o stalnih delavcih, glede sporazuma o sezonskih delavcih tudi potrditev s strani jugoslovanskega "narodnog predstavništva", ker je bil leta 1928 predhodni sporazum o kmetijskih sezonskih delavcih zakonsko potrjen. Dr. Fedor Aranicki je v svojem poročilu dodal informacijo, ki jo je dobil od vodje nemške delegaciji Hetzlla po

³² Škafar, Prekmurski sezonski delavci v Sloveniji. V: Izseljenski vestnik, 1939, št. 8-9, str. 121-123.

³³ Izseljenski komisariat v Zagrebu (dalje IK), šk. 598, mapa Statistika (Izseljevanje v Nemčijo 1939).

podpisu sporazuma, da so možnosti za sklenitev podobnih sporazumov za zaposlitev rudarjev vseh kategorij in drugih strokovnih delavcev, npr. gradbenih, delavcev za gradnjo cest in železnic, kamnolomcev, opekaških in gozdnih delavcev.

Ko primerjamo tekste obeh sporazumov s prilogami, uradnega zapisnika (podpisanega z obeh strani) in poročila dr. Fedorja Aranickega, lahko ugotovimo, da so se na pogajanjih marsikaj pogovarjali, kar ni bilo zajeto v uradne sklepe obeh sporazumov. Obvezujoča za obe strani sta bila sporazuma in uradni zapisnik pogajanj. V primerjavi s sporazumom leta 1928 sta bila nova iz leta 1939 manj konkretna, včasih nedorečena v posameznih členih, s kar preveliko uporabo deklarativnih obljub ("trudili se bomo", "delali boma na tem", "verjetno se bi uvedlo" ipd.).

4. Odmevi sezonskega izseljevanja v javnosti

Eno so zakonska določila, drugo je vsakdanja praksa, ki je bila v burnih tridesetih letih zelo spremenljiva. Prvi sporazum je bil sklenjen v weimarski Nemčiji in pred izbruhom velike gospodarske krize, naslednji na pragu izbruha druge svetovne vojne. Skozi optiko burnega gospodarskega in družbenega dogajanja je Rado Miklič konec tridesetih let razmišljal o realizaciji sporazuma z Nemčijo (1928) in podvomil v njegovo uresničevanje. Izpostavil je, da sezonski delavci opravljajo težaško delo, ki ga domači nočejo in da nemško kmetijsko politiko vodijo nagibi, ki niso samo gospodarskega značaja. Strah pred slavizacijo kmetijskih predelov nemške države naj bi bil zelo močan. Delalo se je na krepitvi in ohranitvi kmetskega dela nemškega ljudstva, in zato, kot zapiše Miklič, "Nemcem nikakor ni ljubo na svojih poljih gledati - slovenskega poljedelskega delavca. Saj se ga nihče ne boji, toda dejstvo, da je pripadnik slovanskega rodu, izziva določene akcije".³⁴ Vprašanje je, koliko je na to gledanje vplivalo močno priseljevanje Poljakov v Nemčijo že pred prvo vojno in v kasnejšem obdobju. Prekmurški sezonski delavci in delavke so le predstavljali razpršene skupine na nemškem podeželju, in vprašanje je, koliko je nemške delodajalce o njih zanimalo kaj več, kot samo njihov doprinos z delom. In čeprav je to razmišljanje povezal s sporazumom iz leta 1928, je na drugi strani treba upoštevati, da je marca 1938 prišlo do nemške priključitve Avstrije (Anschluss) in da je velik del meje potekal po novem z Nemčijo. Tudi del Prekmurja je postal "obmejno ozemlje", še bolj pa je jugoslovanske oblasti skrbela nemška propaganda in ideje, ki so jih prinesli sezonski delavci v domača okolja. Miklič se je zavedal, da je sporazum med Nemčijo in tedaj Kraljevino SHS zastarel, saj je prišlo do spremembe režima v Nemčiji in z njim do novega "narodno-socialističnega delovnega prava". Zavzel se je za analizo sezonskega izseljenstva in opozoril na njegove pozitivne in negativne posledice. Med pozitivnimi je izpostavil, da so odhajali Prekmurci in Prekmurke z zemlje na zemljo (delo na odprtem naj bi bilo Prekmurcem v krvi), da so se v tujini seznanili z naprednimi načini poljedelstva, in da ne gre za beg z zemlje, ampak samo za iskanje zaslužka, ki mu sledi vrnitev domov. Priznava tudi pozitivnost zaradi organiziranosti tega izseljevanja. Spisek negativnih posledic sezonskega izseljevanja je pri Mikliču mnogo daljši. Izhodišče njegovega razmišljanja je trditev o "svetosti rodne grude", zato ga ne

³⁴ Rado Miklič: Sezonsko izseljevanje : nekaj pripomb in opozoril. V: Tehnika in gospodarstvo, 1939, št. 3-4, str. 87-96.

zadovoljujejo samo gospodarski razlogi, ampak izpostavi tudi druge posledice. Iz časnikov³⁵ povzema razmišljanja o izseljevanju kot "bolezenskem pojavu", pravi "epidemiji", "narodni boleznii", kot "sli po denarju" in iz prekmurskih *Novin* citira: "Narod beži, kakor da so se odprle dveri v obljubljeno deželo."³⁶ Kar so znana razmišljanja že iz obdobja množičnega izseljevanja Slovencev v ZDA in tudi kasneje.³⁷ Sam s seboj prihaja v določeno nasprotje, saj v uvodu zapiše, da "smo narod brez grude" in opozori na dejstvo, da mala kmetija ob velikoštevilni družini ne daje dovolj kruha, hkrati pa obsoja zapuščanje te grude. In če imamo v mislih samo Prekmurje v obdobju med obema vojnama, je le manjši del ljudi odšel za stalno. Konec koncev je tudi obdobje t.i. kmetijskega "stalnega" delavstva obstajalo le do 3 leta. Koliko je pojav odhajanja tudi tistih, ki bi lahko preživeli na kmetiji, vplival na Mikličev pogled, je vprašanje, vendar odgovor je tudi zanj jasen: zaradi razlike v mezdah doma in na tujem za enako delo ljudje odhajajo v svet! Zavzel se je tudi za analizo pozitivnih in negativnih izkušenj povratnikov z moralnega, zdravstvenega in socialno-gospodarskega ozira. Sam se je spraševal, koliko zaščite jim v Nemčiji nudijo jugoslovanska predstavništva, izpostavil pa je negativne izkušnje delavcev in delavk, ki so našle svoj odmev oktobra 1938 celo v *Slovenskem listu*,³⁸ ki je izhajal v Argentini.

Ko so na Borzi dela v Murski Soboti analizirali situacijo sezonskega dela v Nemčiji v obdobju od 15. februarja do 31. decembra 1931, so ugotovili padec zasluzka, nastop brezposelnosti med sezonci in favoriziranje domačih delavcev, in pri tem izpostavili politične motive in ne brezposelnosti kot razlog za preprečevanje prihoda tujih kmetijskih delavcev v Nemčijo.³⁹ Na podlagi uradnih državnih statistik kontinentalnih selitev izvemo, da je v letu 1932 odšlo iz Dravske banovine v Nemčijo "samo" 457 oseb (vrnilo se je 517), kar je v primerjavi z letom 1931 mnogo manj (takrat je odšlo 1088 oseb in vrnila se je 801 oseba); tudi v jugoslovanskem okviru je zabeležen odhod samo 507 oseb in vrnitev 541 oseb.⁴⁰ V arhivskih virih nisem zasledil podatka, da je nemška stran obvestila jugoslovansko o tem pred 1. oktobrom 1931, kot je to bila zaveza v skupnem sporazumu. Pojavili so se tudi "palirji", ki so obvestili Borzo dela v Murski Soboti, da bodo posredovali delavce prek Burgenlanda, kar so izpeljali že leta 1931, saj so bili slovenski delavci zaželeni pri nemških delodajalcih in znani kot skromni, pridni in vestni "in izvrstno uporabljivi pri vseh kmetijskih delih".⁴¹

Maja 1937 so se na konferenci v Beogradu sestali predstavniki nemške in jugoslovanske strani na temo: zaposlovanje stalnih kmetijskih delavcev iz Jugoslavije v Nemčiji.⁴² Želeli bi zaposliti 2000 delavcev v Srednji Nemčiji, Nordmarki in

³⁵ Franc Kuzmič: Sezonstvo in izseljenstvo v Prekmurju. V: Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. Sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije. Ljubljana 2003, str. 541-557.

³⁶ Miklič, n. d., str. 92.

³⁷ Marjan Drnovšek: "Izseljevanje je rak rana našega naroda". V: Historični seminar 2003, 4, str. 7-33.

³⁸ Slovenski list je izhajal v Buenos Airesu v letih 1937-1946. Glej Jože Bajec: Slovensko izseljensko časopisje 1891-1945. Ljubljana 1980, str. 108.

³⁹ AS 74, 2/164, Dopis murskosoboške Borze dela centrali v Ljubljani, 16. 2. 1932.

⁴⁰ AS 74, šk. 40.

⁴¹ AS 74, 2/164, Dopis, 18. 2. 1932.

⁴² Z nemške strani so bili prisotni trije predstavniki Državnega zavoda za posredovanje dela in zavarovanje za slučaj brezposelnosti v Berlinu, z jugoslovanske strani pa šef odseka za zaščito izseljencev pri ministrstvu za socialno delo in ljudsko zdravje dr. Aranicki in dr. Krmpotič in Švajger ter Vončina kor predstavnik Javne borze dela v Ljubljani, "pod katerega spada Prekmurje".

Pommernu, vendar je Josip Vončina, upravnik Borze dela iz Ljubljane, ki je bila pristojna tudi za Prekmurje, imel na razpolago le 300-450 žensk in 600-850 moških. Sezonce bi zaslužili 25-40 RM mesečno, imeli možnost pošiljanja denarja do 10 RM mesečno. Dogovor je bil podpisan.⁴³ Še vedno so odhajali ilegalno v Nemčijo, predvsem potem, ko je njen sestavni del postala Avstrija.⁴⁴

Na podlagi uradnih državnih statistik je leta 1937 odšlo iz Dravske banovine v Nemčijo 2238 oseb in se konec leta vrnilo 551.⁴⁵ Samo iz območja Borze dela v Murski Soboti jih je odšlo v Nemčijo 2015, med njimi sezonce in tisti, ki so nameravali ostali do leta in pol.⁴⁶ Konec leta se je vrnilo domov le okrog 1000 delavcev. Glede na življenje v Nemčiji je bila večina zadovoljna z delom, s hrano manj, saj so doma uživali več mesa in močne hrane, v Nemčiji pa v glavnem krompir, kašo z malo moke, masti in mesa.⁴⁷ Povprečni zaslužek sezonskega delavca leta 1937 je bil v Nemčiji 6000 din, Franciji 4500 din in Jugoslaviji samo 1800 (in še to velikokrat v naravi).⁴⁸ Del javnega mnenja je nasprotoval izseljevanju Prekmurcev, velikokrat zasledimo med argumenti splošne trditve o škodljivosti tega pojava v narodnostnem (državljskem) in moralnem oziru, na drugi strani so bili realisti, ki so zavračali negativno obravnavo pojava kot takega in se strinjali le s tem, da ga je treba regulirati na primerni obseg. Glede na Nemčijo je bilo vedno bolj v ospredju tudi vprašanje nacizma, njegovega vpliva in vpliva nemškega načina življenja sploh (red in disciplina), ki je bilo mnogim Slovencem všeč.⁴⁹

Načelnik upravnega oddelka Dravske banovine je septembra 1938 poslal zaupni dopis oddelku VI. banske uprave z ozirom na sezonske kmečke delavce v Franciji in Nemčiji.⁵⁰ Ugotavlja, da je bilo največje sezonsko izseljevanje poljedelskih delavcev (nedvomno v tekočem letu) v Francijo in Nemčijo, manj drugam. V Nemčijo so odšli večinoma delavci iz murskosoboškega in lendavskega, manj iz ljutomerskega sreza, v skupnem številu 4150, iz prejšnjih let je ostalo tam 850 delavcev. (Navedba Franca Finka, izseljeniškega referenta kraljevske banske uprave Dravske banovine, se glede števila sezonskih delavcev v letu 1938 razlikuje od gornjih, saj naj bi iz srezov Murska Sobota, Lendava in Ljutomer odšlo v Francijo 1592 in Nemčijo 4290 delavcev, iz prejšnjih leta naj bi v Franciji ostalo 4000 in Nemčiji 1000 delavcev. Kar pomeni, da je bilo v letu 1938 v obeh državah zaposlenih "okoli" 10.882 delavcev. V Bački, Banatu in drugod je bilo zaposlenih še 2477 delavcev iz omenjenih srezov. Skupaj torej kar 13.359 sezonskih delavcev. In da bi bilo število še bolj impozantno, navede število "duš" vseh treh srezov, tj. skupaj 132.977, kar pomeni, da je bilo na sezonskem delu iz omenjenih srezov v letu 1938 kar 10,05% odraslih moških in žensk.⁵¹) V nadaljevanju načelnik poudari, da so mnogi odšli za delom zunaj države, čeprav bi ga lahko dobili doma.

⁴³ AS 74, 2/167, Zapisnik konference, 12. in 13. 5. 1937.

⁴⁴ AS 74, 2/170, 5/587, 12/1368.

⁴⁵ AS 74, šk. 40.

⁴⁶ AS 74, 11/1147. Za primerjavo: v južne dele države je odšlo 1839 oseb in 3221 v Francijo.

⁴⁷ AS 74, 2/167.

⁴⁸ Tehnika in gospodarstvo, 1938, št. 7-8, str. 168-170.

⁴⁹ Nemci so bili vzor tudi za urejanje odnosa do živečih nemških manjšin zunaj Rajha in svojih izseljencev. Glej Viktor Plestenjak: Tako dela narod, ki se sebe zaveda. Razmišljanje, ki ga vzbuja skrb Nemčije za svoje ljudi v tujini. V: Izseljenški vestnik, 1939, št. 6-7 str. 89-91, 108-111.

⁵⁰ AS 74, 38/3521, Izjava načelnika upravnega oddelka banske uprave Dravske banovine, 29. 9. 1938.

⁵¹ AS 74 38/3521, Pregled poročil, Anketa.

Piše o "izseljenski maniji", kar povzroča pomanjkanje poljedelskih delavcev v krajih, ki so bili najbolj prizadeti zaradi izseljevanja. Mamljivi razlog odhoda, kot zapiše, je bil boljši zaslužek, "...postransko pa verjetno tudi želja, videti nove kraje."⁵² V prvem pogledu so doživeli naši izseljenci bridko razočaranje. Zaslužek se ni izplačeval v obetani višini, hrana pa je bila večinoma slaba. Zato so se mnogi naši delavci vrnili predčasno iz tujine v domovino..." In nadaljuje, da so od delodajalcev dobili malo izplačanega denarja, da so morali nekateri prodati ure, da so si mogli plačati potne stroške za vrnitev v domovino. Ugotavlja, da so sezonski delavci, zlasti v Nemčiji, izpostavljeni nevarnostim, posebno v moralnem in "nacionalnem" oziru, čim dlje traja odsotnost, tem večja je ta nevarnost oziroma "odtujenost nasproti lastnemu narodu in naši državi". Opozarja na državi znano dejstvo o razpredenosti mreže vsenemške propagande, ki posredno in neposredno vpliva z nacional-socialistično ideologijo na delavce, ki pridejo za dlje časa v Nemčijo, npr. krošnjarje. Zato zaključuje s predlogom, da se deluje v smeri, kolikor je to mogoče, da se preneha izseljevanje sezonskih delavcev v naslednjem letu (1939), saj se vsi brez posla lahko zaposlijo doma.

5. Zaključek

Za razliko od avstrijskega obdobja so v prvi Jugoslaviji poznali državne in zasebne organizacije, ki so imele na skrbi jugoslovanske izseljence. Kljub temu je bila najbolj ranljiva stran neurejenost pravnega in zlasti socialnega statusa izseljencev, pri čemer je Nemčija določena izjema, kar je okvirno povedano v tem prispevku. Glavni problem je bil v neuravnoteženosti stopnje razvitosti delovne in socialne zakonodaje med državami-dajalkami in državami-prejemnicami delovne sile, saj je v večini primerov veljalo načelo reciprocitete, kjer je Jugoslavija zaostajala v stopnji razvoja lastne socialne zakonodaje, npr. v primerjavi s Francijo in Nemčijo. Iz mnogih uradnih poročil in osebnih opažanj sezonskih delavcev je bil njihov položaj v državi gostiteljici najbolj urejen v Nemčiji, nato v Franciji in najslabši v Jugoslaviji. Skratka, v primerjavi s Francijo je bilo sezonsko izseljevanje v Nemčijo urejeno s sporazumi na državni ravni, in celo z zakonom z jugoslovanske strani (1928). Toda to ne pomeni, da ureditev sezonskega izseljevanja ni veljala. V obeh primerih je bilo organizirano prek organizacij La Société Générale de l'immigration /S.G.I./ (s sedežem v Zagrebu) za Francijo in Deutsche Arbeiter Zentrale Berlin /DAZ/ (s sedežem v Berlinu) za Nemčijo. S.G.I. je že 23. januarja 1925 dobila koncesijo za rekrutacijo poljedelskih delavcev v Francijo. V okviru prve Jugoslavije je bila teža posredovanja sezonskih delavcev v okviru države na ramenih javnih borz dela.

Na prvem slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani (1. julija 1935) je Jožko Rozman izjavil, da je "pogodba" o zaposlovanju sezonske delovne sile v Nemčiji "iluzorična, ker je Nemčija zaposlila svoje delavske moči".⁵³ Dejansko je izseljevanje iz Dravske banovine v Nemčijo (upoštevajoč, da so večino predstavljali sezonski delavci) poznalo samo dva viška, prvega s številom 1921 oseb (leta 1930)

⁵² Kar pretiran razlog, saj so prihajali in odhajali v transportih, delo na polju pa jim ni omogočalo turističnega občudovanja novih krajev.

⁵³ I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, dne 1. julija 1935. Ljubljana 1936, str. 77.

in 1088 oseb (leta 1931),⁵⁴ in drugega s številom 2238 oseb (1937), 4773 oseb (1938) in 13.310 oseb (1939), v ostalih letih (1927-29 in 1932-36) je bilo število vedno pod 500 oseb, v letu 1933 celo samo dve osebi.⁵⁵ Gledano z Rozmanovimi očmi dejansko pravega razcveta odhajanja v Nemčijo, v primerjavi s Francijo, ni bilo. Vendar je bilo to odhajanje v Nemčijo skoncentrirano v glavnem na eno regijo, tj. Prekmurje. In če prekoračimo upravne meje, ugotovimo, da se je pri nabiranju sezonskih delavcev izoblikoval prekmurski-medžimurski bazen delovne sile, za katerega je bila zadolžena podružnica javne Borze dela v Murski Soboti, ki je bila podrejena ljubljanski centrali. Najbolj življenjsko stran sezonskega izseljenstva predstavljajo zgodbe posameznikov, njihovi odzivi na pogoje dela in življenja v Nemčiji, ki so bili po različnih nemških pokrajinah različni, tudi v odnosu do časa njihove prisotnosti v novem okolju, kjer so se razmere menjale iz leta v leto in ne nazadnje tudi zaradi izbruha druge svetovne vojne, ki se je za mnoge stalne izseljence in kmetijske sezonske delavce začela že 1. septembra 1939.⁵⁶

Marjan Drnovšek

YUGOSLAV-GERMAN AGREEMENTS ON SEASONAL WORK BETWEEN THE WORLD WARS

S u m m a r y

In early 1920's, due to the closure of the "golden gates of America", emigration flows from the first Yugoslavia turned towards Western European countries, especially France and Germany, and to a lesser extent, Belgium, Holland and Luxembourg. Among those who emigrated to France and Germany, rural seasonal workers from the labour pools of Prekmurje and Medjimurje prevailed. From there, seasonal workers also went to the southern parts of Yugoslavia (Slavonija, Bačka, Baranja, Banat). In 1939, a total of 13,359 seasonal workers worked in Germany, France and southern Yugoslavia. From the districts of Murska Sobotica, Lendava and Ljutomer, 1,592 workers went to France and 4,290 to Germany, adding to 4,000 in France and 1,000 in Germany who had gone there in the previous years. This means that, in 1938, "some" 10,882 were employed by the two countries. Bačka, Banat and other places gave employment to a further 2,477 workers from the said districts. This brought the total of seasonal workers to 13,359. Considering that, at the time, 132,977 people lived in the said districts of Murska Sobotica, Lendava in Ljutomer, this amounts to 10.5 percent of adult men and women. Emigration from Dravska banovina to Germany (comprising mostly of seasonal workers) actually had only two peak periods: the first one, from 1930 to 1931, counted 1,921 and 1,088 persons respectively, and the second, covering 1937, 1938 and 1939, had 2,238, 4,773 and 13,310 for each year. In other years, from 1927 to 1929 and 1932 to 1936, the number never exceeded 500, and was even as low as 2 in 1933.

Yugoslavia and Germany concluded two agreements on the hire of seasonal workers, the first one in 1929 (also ratified as a law) and the second one in 1939. Both determined the organisation, departure and return of workers. Working contracts were also attached to them, a more specific one in the first agreement and a more general one in the second. In 1939, an agreement on permanent rural workers and the instruction on medical examination were adopted. The implementation of the agreement echoed in public, provoking both negative and positive reactions to working and living conditions in the new environment. Germany as the hiring state had the last word in both cases, especially in determining annual quotas. These fluctuated from one year to another, given that the 1930's, as well as being politically turbulent, were also the years of the Great Depression.

⁵⁴ S posredovanjem DAZ je iz prve Jugoslavije odšlo 2614 oseb (1930) in 1142 v letu 1931 (AS 74, šk. 40).

⁵⁵ IK, šk. 600 (prej 597).

⁵⁶ Marjan Drnovšek: Slovenci izseljenci v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941 : znanstveni posvet Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem), str. 243-265.